

Rusya ve Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri

Cengiz MURSELOV* Bekir KOÇ**

182

Özet

Bu çalışma, din-devlet ilişkisi başlığı altında, Rusya ve Azerbaycan'daki devlet politikalarını ve bunların din kurumu ile olan faaliyet ve ilişkilerini özellikle Çarlık Rusya döneminin son yıllarından itibaren günümüze kadar olan süreç içinde, her iki ülke arasındaki benzerlik ve ayırt edici durumlarını konu edinerek incelemeyi amaçlamaktadır. İki ülkenin çalışmaya konu olması, birbirleri ile olan sınır komşuluğu ve Azerbaycan'ın uzun yıllar Rusya denetimi altına kalması sebebiyledir. Bu bakımdan iç ve dış politikalarının din-devlet ilişkileri ışığında son yüzyıllık süreç içerisinde incelenmesi ve ortaya koyulacak durumlarla açıklanması, her iki ülkenin günümüzdeki din-devlet politikalarını anlamamıza ve daha sağlıklı yorumlamamıza fayda verecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Rusya, din, devlet, din-devlet ilişkileri, Çarlık Rusya, Sovyet Rusya.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı, (gizcen@hotmail.com)

** Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, (bekir_koc_55@hotmail.com)

Religion And State Affairs In Russia and Azerbaijan

Abstract

Under the title of religion and state affairs, this study aims to analyze state politics in Russia and Azerbaijan and their operations with and relations to the institution of religion, especially from the last years of Czarist Russia until today by considering the similarities and differences between two countries. The reason for considering these two countries is that they are border neighbors and Azerbaijan was under the domination of Russia for long years. In this respect, analyzing their domestic and foreign policies within the light of religion and state affairs within the last century and its explanation with cases that will be put forward will benefit us in understanding the religion and state affairs of these two countries nowadays and interpreting them in a better way.

Keywords: Azerbaijan Azerbaijan, Russia, religion, state, religion and state affairs, Czarist Russia, Soviet Russia.

Giriş

Din-devlet ilişkisi konusu, birçok alanda farklı konularda çalışılabilecek yelpazede bir konuma sahiptir. Bu iki sosyal kurum arasındaki ilişkinin toplumsal sonuçları, küçük ölçekli olabileceği gibi bazen de küresel büyüklükteki toplumsal olaylara sebep olabilir. Din-devlet ilişkisi zaviyesinden dünya tarihine bakıldığında çetin bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Bu ilişkinin örneklerinden biri olan Rusya ve Azerbaycan'ı, birbirlerinin politikaları ile ilişkilendirilerek, toplumsal olaylardan yola çıkarak karşılaştırılacak ve bir çözümlenmeye gidilecektir.

İki ülkenin bu çalışma için seçilmesinin en önemli sebebi ise, bu ülkelerin komşu olması ve birbirlerinden etkilenmiş olmasıdır. Komşu olan bu iki ülke, farklı tarih ve medeniyet geçmişine sahip olmasına rağmen son yüzyılda ve özellikle bağımsızlık süreçlerinde din-devlet ilişkileri bakımından benzer yönere sahiptirler. Komşulukları sırasınca ne gibi etkileşimlerden geçtikleri ve bunların ne kadarının benzerlik ve farklılık içinde olduğu araştırılmaya değer bir konudur. Özellikle de din-devlet ilişkileri açısından. Ayrıca Azerbaycan'ın devlet olmadan önce bağımsızlığını Rusya'dan ayrılarak kazanması da ikinci önemli bir sebeptir. Bu bakımdan din-devlet ilişkilerindeki farklılıklar ve benzerlikler –ki Rusya'nın bu konuda Azerbaycan'a uyguladığı politika önemlidir- bağımsızlıktan önce ve sonraki gelişmeler ile görülmeye değer bir konu arz etmektedir.

Günümüzde her iki ülke de yasalarında laik¹ bir devlet modeli benimse-diklerini ifade etmektedirler. Fakat bu laiklik mefhumu her iki ülke için de diğer batı ülkelerinde olduğu gibi farklı yorumlanmıştır. Bu ülkelerin din-devlet ilişkilerindeki yaklaşım ve faaliyetlerinin tarihi geçmişlerine bakıldı-ğında, özellikle Çarlık Rusya döneminde Rusya ve Azerbaycan'ın din devleti modelinde politikalar gerçekleştirdiği ve bu dönemde dinin toplum içinde gerek kasıtlı olarak yaşatıldığı, gerekse kendiliğinden varlığını sürdürdüğü ve dinin devlet sistemi içinde ayrılmaz bir parça olduğu görülmektedir.

Azerbaycan, Orta Asya'daki jeopolitik yeri (Trans Kafkasya) ve yeraltı ve yerüstü zenginliği ile birçok devletin dikkatini çekmektedir. Rusya, sı-nır komşuluğu sebebi ile tarih boyunca Azerbaycan'a duyduğu ilgisini son yüzyıllarda fazlası ile arttırmıştır. Öyle ki özellikle geçen iki yüzyıllık sü-reçte, sömürge altına alarak ve dışarıdan etkileyerek Azerbaycan'ın devlet politikalarında önemli bir yer tutmuştur. Aşağıda da değinileceği üzere din kurumunun birçok dönemde Rusya'dan etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bundan dolayı Azerbaycan din-devlet ilişkisini, Rusya'nın tarihi geçmiş-i ile bağlantılı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü bir devlet ola-rak, Azerbaycan'dan bahsedecek olursak, bu da ancak Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve günümüz Rusya Federasyonu'nun ilişik olduğu dönemleri kap-samaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan ve Rusya, üç dönemdeki din-devlet ilişkileri ile incelenecektir.

a- Çarlık Rusya Döneminde Din-Devlet İlişkisi

Bu dönemde² Çarlık Rusya, devlet politikası olarak Ortodoks Kilisesi'ne sıkıca bağlıdır. İmparatorluğun belirlediği kanunlar gereğince ülkede hâkim inanç sistemi Ortodoksluk olmuş ve kilise özellikle XIX. yüzyılda bütünüyle Çar'ın güdümünde olan bir kurum haline gelmiştir. Dinleri bir kategorileş-tirmeye tabi tutarak din-devlet ilişkilerini bunun üzerinden idare etmeye çalışan Çar'ın, bu dönem için din devleti modelini benimsediği söylenebilir.

- 1 Her iki ülke de günümüz anayasalarında laikliği benimsemektedirler. Fakat bu çalı - mada laiklik tartışması yapılmayacaktır. Devlet politikaları ve uygulamaları ile alakalı günümüz ve tarihi geçmişleri göz önüne alınarak, bu husustaki gerekli tartışmalar ile çalışmanın sonuç kısmında genel çerçevede bir çözümlenmeye yer verilecektir.
- 2 Çarlık dönemi birkaç yüzyılı kapsamaktadır. Fakat bu çalışmada, 19. yüzyılın son yılları ve Bolşevik Devrimi(1917)'nden önceki son çeyrek yüzyıl ile sınırlı dönem kastedilmektedir. Bu dönemi ele almamızın sebebi ise Azerbaycan'ın artık Osmanlı himayesinden yavaş yavaş Rusya himayesine geçiyor, daha doğrusu Rusya tarafından ele geçiriliyor olmasıdır.

Buna göre Çarlık, inançlı bir kimliğe sahip olmakta ve kilisenin otoritesine bağlı kalmaktadır. Genel anlamda kilise ile aynı yönetim anlayışını paylaştıkları için Çarlık ve kilise, ülkenin yöneticileri konumundadır.

Çarlık Rusya'nın din devleti politikaları, bölgesinde bulunan diğer din mensupları için sorunlar teşkil etmekteydi. Çarlık, bölgedeki nüfuzunu arttırmak; asimilasyona ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı çıkan ayaklanmaları önlemek için özellikle Türk asıllı milletleri ilgilendiren bir beyanname çıkardı. 1773 yılında çıkartılan "Dini Hoşgörü Beyanname" ile Türkçe konuşan halkların baskıyla Hristiyanlaştırılması ve asimilasyon politikası, kısmen ortadan kaldırılmış ve Müslümanların belli bölgelerde cami inşa etmelerine engel olmamışlardır.³ İçinde hoşgörü geçen bu beyanname, özellikle ayaklanmaları engellemek için ilan edilmiştir. Çünkü Çarlık Rusya, bu dönemde Ortodoksluğun tek ve üstün bir din olabilmesi için elinden geleni yapmaktaydı. Müslümanlara verilen izinler çok sınırlı ve kısa süreli olmaktaydı. Şöyle ki 1900'lü yılların başlarında Çarlık Rusya'da, ülke geneline yayılmış bir ekonomik kriz patlak verdi. Hem bu krize hem de dini kısıtlamalara karşı olan bazı siyasi gruplara yönelik baskılar nedeniyle, çeşitli protestolar meydana geldi. 1904 yılının sonbaharında, büyük kentlerde on binlerin katıldığı rejim karşıtı gösteriler yapıldı. Gösterilere Çarlık tarafından din duyguları bastırılan tahammül edilen ve tahammül edilmeyen dini inanç grupları⁴ da katıldı.

Çarlık, ayaklanmaların önlenmesi ve öne sürülen taleplerin yerine getirilmesi için yeni düzenlemeler yaparak ikinci bir "Dini Hoşgörü Beyanname" ilan etti. Çarın talimatıyla yayınlanan beyanname, diğer din ve inanç mensuplarına önemli ölçüde özgürlük alanı açmakta ve Ortodoks kilisesiyle diğer inanç sistemlerini eşit statüde değerlendirmekteydi. Beyannameye göre, dinini değiştiren bir Ortodoks inanç mensubu, eskiden olduğu gibi herhangi bir takibe maruz kalmayacaktı ve zorla Hristiyanlaştırılan insanların kendi eski inançlarına dönmeleri engellemeyecekti.⁵

Beyanname, Rusya himayesindeki Müslümanlar için yeni bir dönemin başladığına işaret etmekteydi. Dini takipler resmi olarak kesilmiş, ekonomik özgürlükleri kısıtlayan çeşitli engeller kaldırılmış, mescitlerin

3 A. A. Krasikova, E. C. Tokarevoy, *Religioznaya Tolerantnost İstoriçeskoe İzmerniya*, Akademiya, Moskova 2006, s. 22.

4 Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii, Petersburg, Tom I, Ças I, Razdel I, 1906, s. 9.

5 M. E. Krasnojen, *Kratkiy Kurs Tserkovnogo Prava*, Yuryev 1900, s. 94

inşası daha da kolaylaşmıştı. Rus yönetimi, Müslümanlardan önde gelen dini şahsiyetleri kendi tarafına çekmek istediği için var olan İslami gidişatı değiştirmede ve kilisenin de Müslümanların yerel ruhani işlerine karışmalarına imkân vermeyerek sınırlarını korumaya çalıştı.⁶ Aynı desteği kiliselerden de bekleyen Çarlık yönetimi bunun için de bazı faaliyetlerde bulunmuştu. Kilise ve manastırlardan elde edilen maddi gelirlere ilaveten devlet, ruhban sınıfı için hazineye yıllık bütçe ayırmış ve bunun karşılığında ise kilisenin sosyal düzeni sağlamak ve toplumsal faaliyetlerde aktif rol almasını talep etmiştir.⁷ Böylece devletin her koşulda kiliseyi himaye etmesi ve maddi açıdan destek sağlaması onun monarşi yanlısı bir tutum sergilemesini gerektirmiştir. Dolayısıyla Çarın maddi desteğini arkasına alan kilise, ülkede mevcut sosyal düzenden rahatsız olan işçi ve köylülerin ayaklanmalarını önlemek amacıyla yoğun propaganda yürütme hususunda üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirerek sosyalizmin irdelenmesi ve tehzibi adı altında özel seminer ve kurslar organize etmiş ve nihayetinde halk nezdinde sosyalizmin itibarını sarsmak için sahip olduğu basın yayın organlarını sosyalizm karşıtı propagandalarda kullanmıştır.⁸ Kilise, “Tanrı’dan korkun ve Çar’a saygı gösterin, Çarlık otokrasisi her şeye gücü yeten Tanrı’nın yerdeki modelidir”⁹ gibi söylemler ile mevcut sistemi savunmaya çalışmıştır. Aslında Kilise bu tutumuyla monarşiden ziyade kendi çıkarları peşindeydi. Özellikle 1905 yılında meydana gelen devrim hareketleri sırasında sosyalistlerin gündeme getirdikleri kilisenin devletten, okulların da kiliseden ayrılması ve tüm dinlerin eşit konuma getirilmesi talepleri kilisenin çıkarlarıyla örtüşmemekteydi.

Kilise, Çarlık Rusya yönetimine birçok zaman destek vermiş olsa da, özellikle I. Dünya Savaşı esnasında ortaya çıkan ekonomik kriz ve bunların sonucunda sosyalist komünist akımın Çarlık tarafından desteklenmesi üzerine gelişen propagandalar ve eylemlerde tarafsız kaldığı görülmüştür. Böylece

6 İsaabel de Madariaga, *Rossia v Epohu Ekaterini Velikoy*, Novaya Literaturnoe Obozrenie, Moskova 2002, s. 812.

7 M. Smirnov, “Dinamika Religioznukh Organizatsii v Dorevolyutsonnoy Rossii”, *Rossiyskaya Akademiya Gosudarstvennoy Slujbi pri Prizidente Rossiyskoy Federatsii*, Moskova 2010, s. 28.

8 Şir Muhammed Duali, *XX. Yüzyıl Rusyası Sosyo-Politik Yapısında Rus Ortodoks Kilisesi’nin Rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 35.

9 İvan Krivelov, *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v Pervoy Çetvyorti XX veka*, İzdatelstva Znaniye, Moskova 1982, s. 6.

Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş ve Kilise, devrimi benimseyen söylemlerde bulunmuştur. Piskoposlar, vaazlarında sıkça kilisenin bağımsızlığına vurgu yaparak, Tanrı iradesi dışında her hangi bir gücün ve iradenin yönetime glemeyeceği ilkesinden hareket etmiş ve devletin yönetim şeklinde herhangi bir değişikliğin olmasının sakıncalı bir durum olmadığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Ancak kilisenin bu tutumu, başlarda kendi lehine gözükse de, sonrasında Bolşeviklerin yönetime gelmesiyle birlikte aleyhine olmuştur.¹⁰

Rusya Çarlığı'nın devrim propagandaları ve kilise ile uğraştığı dönemdeki din-devlet politikası, Azerbaycan'daki gelişmeleri de etkilemiştir. Çarlık Rusya'sı 1800'lü yıllarda Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Ayrıca İran da bu duruma dâhil olup, Çarlığın karşısına çıkmış ve böylece iki tane Rus-İran savaşı gerçekleşmiştir. Savaşlar sonucu iki devlet arasında 1813'te Gülistan Barış Anlaşması ve 1828'de ise Türkmençay Anlaşması imzalanarak Azerbaycan toprakları paylaşılmıştır. Azerbaycan toprakları, Güney ve Kuzey adını alarak, Güney Azerbaycan İran himayesine, Kuzey ise Çarlık himayesine geçmiştir.

Çarlık Rusya'sının İslam ve Müslümanlarla olan ilişkisini büyük ölçüde Pravoslav (Ortodoks) kilisesi belirlemekteydi. Pravoslav Hıristiyan misyonerleri aslında, Müslümanların Hıristiyanlarla beraber yaşadığı ve İslam dininin zayıf olduğu bölgelerde daha geniş faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Çarlık Rusya'sı 1872 yılında Kafkaslar'da Sünni ve Şiiiler için ayrı dini idareler ihdas etmişti. Rus merkezi yönetimi, Şii Şeyhülislam, Sünni müftü ve dini kurumların ileri gelen Azeri yöneticilerin atamalarını yapmış ve bunların maaşlarını ödeyerek faaliyetlerini yönlendirmişti. Böylece siyasî yönden sadık olmalarını sağlayarak prensipte bunları kendi kontrolü altına almıştı.¹¹ Bu dönemde Şeyhülislam Şii olmak kaydı ile Kafkas coğrafyasındaki tüm dini işlerden sorumlu dini rehber idi. Bu bakımdan görülen o ki, dini işlerin idaresinde Çarlık kendi tekelinde bir dini idari sistem kurmuştu.

Çarlık, Azerbaycan'da yaşayan Müslüman Türk halkının Osmanlı ile olan bağlarını koparmak için Sünniliği bastırarak Şiiliği desteklemiştir. Bu nedenle Çarlık, farklı tarihlerde, Şiiliği Osmanlılara karşı olduğu gibi, Dağistan'da yayılan Rus aleyhtarı direnişe karşı da kullanmıştır.¹² Müslü-

10 E.C. Матвеева, *Церковное судопроизводство Орловской губернии второй половины XIX начала XX века*, Орел 2014, s. 93-96.

11 Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 270.

12 Memmedali Babaşlı, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-

manlar arasında ayrılıklar ve problemler oluşturma amacıyla, Azerbaycan ve Kafkas coğrafyasında Şiilik faktörü ön plana çıkarılmıştır. Böylece Sünni grupların Osmanlı devletine karşı mesafeli durmaları ve hatta mümkünse tavır almaları hedeflenmişti. Bundan dolayı İran'la ilişkiler belli ölçüde teşvik edilirken Osmanlı'yla ilişkilere yasaklar getirilmiştir.¹³ Çar birliklerinin Osmanlı ve İran ile yaptığı savaşlarda alınan en ufak başarı için mescitlerde vaaz verilmesi ve Çar için dualar okutulması talep edilmiştir.¹⁴

Çarlık İmparatorluğu, yukarıdaki din-devlet ilişkisi politikası neticesinde güttüğü baskı ve zorbalık faaliyetlerindeki sonuçların fayda vermemesi üzerine, yaptırım yöntemlerini değiştirerek, bir yandan halkın dini faaliyet ve duygularını idare eden ulema ve mollaları kendi gözetimi altında tutmuş, diğer yandan da milli eğitime izin vermeyerek aileleri çocuklarını Rus okullarında okutmaya zorunlu kılarak Azerbaycan'da çift yönlü bir politika uygulamıştır.¹⁵ Bunun için Türk çocuklarına Rus dilini ve Rus kültürünü öğreten özel okullar açılmıştır. Böylece sömürgesi altında olan diğer coğrafyalarda olduğu gibi Azerbaycan'da da ahaliyi Osmanlı ve İran etkisinden uzak tutmak ve sınırın güvenliğini temin etmek maksadıyla "Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma" politikası gütmüştür. Temel amacı İslam akidesini Asya'dan uzaklaştırma olan ve Azerbaycan Türklerini Rus kültürü içinde eritme yolunu izleyen Çarlık Rusya'sı, ilk olarak Rus dilinin öğrenilmesini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶ Ayrıca bölgedeki nüfuzlu şahıslara para vererek ve madalya ile taltif ederek, tebaalarında bulunan halkın, misyoner faaliyetlerini desteklemelerini istemişlerdir.¹⁷ Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının milli ve manevi boyutta halka verdiği kimlik bunalımı, Azeri aydınlar tarafından hoş görülmemeye başlanmış ve bunun sonucunda çeşitli önlemler alma çabasına gitmişlerdir.

Devlet İlişkileri", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay., Isparta 2007, s. 219.

13 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Bağlam Yay., Ankara 1988, s. 25.

14 Babaşlı, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", s. 219.

15 Memmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Vaziyeti*, İstanbul 1923, s. 20-21.

16 Kövser Tağıyev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2013, C. 6, S. 28, s. 384.

17 Arif Yunusov, *Azerbaycanda İslam*, Zaman Neşriyat, Bakü 2004, s. 92.

Çarlığın verdiği eğitimin yetersizliği ve Türkiye'den gelen yeni fikirlerin (meşrutiyet, milliyetçilik, özgürlük vb.) etkisiyle Azerbaycan aydınları, İslâmî yaşam biçiminin toplumda gerçek anlamları ile oluşturulmasını; bir terakkinin gerçekleştirilmesini; kültürel aydınlanmanın yaşanmasını ve sonunda siyasi özerkliğin elde edilmesini talep etmeye başladılar. Bunun üzerine Azeri aydınlar, 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelerek buradan muallimler getirtme yoluna gitmişler ve böylece yeni usulle eğitim yapacak okullar açmaya başlamışlardır.

Aktarılanlar bağlamında; bu dönemdeki din-devlet ilişkileri, her iki ülke için de birçok politikanın tam merkezinde olmuş, eğitimden ibadetgâhlara kadar yapılan uygulamalarda görülmüştür. Her iki ülkede de dinin devlet politikaları içinde en merkezi bir konumda olduğu ve toplumu etkilemenin, yönetmenin ve neredeyse değiştirmenin dini kurumlar ve din adamları ile yapılacağı sonucuna varılmıştır. Böylece din-devlet ilişkileri, dahası kilise-devlet ve şeyhülislam-devlet ilişkileri, her zaman iç içe olmuştur. Çarlığın kendi toplumu için uyguladığı birçok faaliyetin Azerbaycan'da da görüldüğü ve din-devlet ilişkileri bağlamında paralel politikalara sahip oldukları iddia edilebilir. Bu bakımdan Azerbaycan topraklarında yaşayan İslam dininin Rus Çarlığı tarafından ciddi etkilere maruz kaldığı; fakat yine de ayakta durmayı başardığı görülmektedir. Ayrıca diğer tahammül edilemeyen dinler de Çarlığın din-devlet politikaları ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak bu politikalarından kilisenin diğerlerine nazaran daha fazla olumsuz etkiye maruz kaldığını söyleyebiliriz. Bunun nedeni Çarlığın, önce kendi toplumunda politikalar geliştirmesi ve daha sonrasında bunu diğer hükmettiği toplumlara uygulamasıdır.

Kiliseyi yanına alarak yürüttüğü din-devlet politikasından dolayı Çarlığı ve uygulamalarında Çarlık ile paralellik gösteren hatta bizatihi Çarlığın faaliyet gösterdiği Azerbaycan'ı, bu dönem içinde din devleti olarak tanımlayabiliriz. Ta ki kilisenin desteğini çekerek tam bir bağımsızlık istemesiyle gerçekleşecek olan olaylara kadar.¹⁸ Toplumsal olaylarda kilise, monarşiyi desteklememiş ve tarafsız kalmaya çalışarak devrimin gerçekleşmesinde etkin rol oynamıştır. Böylece her iki ülkenin de kaderi, gerek I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan ekonomik kriz gerekse çeşitli toplumsal akımlar (özgürlük, milliyetçilik, komünizm, sosyalizm vb.) neticesinde gerçekleşen

18 S. M. Kamunin, *Birinci Dünya Savaşı'nda II. Rusya Monarşisinin Düşüşü (1914 -1917 Yılları)*, http://his95.narod.ru/lec15_2.htm, (10.01.2016).

Bolşevik Devrimi ve sonrasında kurulan sosyalist komünist devlet yönetimi ile farklı bir yönde gelişmiştir.

b- Sovyet Rusya'sı Döneminde Din-Devlet İlişkisi

Sovyet Rusya'nın din-devlet ilişkisi üç ara dönem ile ilişkili olup bazı farklılıklar içermektedir. Bu bakımdan II. Dünya Savaşı öncesi, dinin yok olmasına yönelik politikası ki başarılı olunamayan dönem; savaş sonrası bu başarısızlığın farkına varıldığı ve dinin devlet denetimi altında tutularak onun kontrolsüz yayılmasını engellenmeye çalışıldığı ikinci dönem; son olarak da 1982-1991 yılları arası dinin gerçekliğinin anlaşıldığı, dinin yok edilemez bir olgu olduğu ve devletin ya da partinin din hakkında kararlar almaya çalıştığı üçüncü dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemler, Azerbaycan'da da etkili politikalar vasıtasıyla paralel olarak gözlemlenebilir.

Dinin yok edilmeye çalışıldığı ve baskı altında tutulduğu bu ilk ara dönemde Patrik, bir bildiri yayınlayarak kutsal mekânlara göz dikenleri şiddetle kınadığını beyan etmiştir ve buna tepki olarak bir gün sonra Bolşevikler "Kilisenin devletten ve okulların da Kiliseden ayrıldığını" bildiren kararnameyi resmen yayınlamıştır. Ayrıca kararnamede hiçbir kilisenin özel mülk edinme hakkına sahip olmadığı belirtilmiştir. Patriğin sert tutumuna yanıt niteliği taşıyan bu kararname, iki kurum arasında var olan anlaşmazlığı bir üst düzeye taşımakla beraber, kilisenin devletten tam bağımsız olamayacağı anlaşılmıştır.¹⁹ Buradan hareketle kilise ile Bolşevik yönetim arasında gelecekte bir çekişmenin olacağı tahmin edilebilmekteydi. Bolşeviklerin Çar ve ailesini idam etme kararı alması da bunu ateşlemiştir. Patrik, yayınladığı bildiride Hıristiyan vicdanının buna asla onay veremeyeceğini, bu olayın derhal gündeme getirilerek kınanması gerektiğini talep etmesiyle Bolşevikler, özelde kiliseyi genelde ise dini sosyal hayattan silmek ve toplumda ateizmi yaygınlaştırmak için yoğun çaba harcamaya başlamışlardı. Hatta bu amaçla 1920'nin sonuna doğru otuz altı azizin kabri açılarak meydanlarda teşhir edilmiş ve açılan kabirlerden kemik yığınlarının çıkması ile halk arasında yaygın olan aziz inancının bir hurafeden ibaret olduğu, kanıt olarak gösterilmiştir.²⁰

19 Şir Muhammed Dualı, "Rus Ortodoks Kilisesi'nin Siyasi Tarihi", *Milel ve Nihal*, Ağustos 2013, C. 10, S. 2, s. 79.

20 Dualı, "Rus Ortodoks Kilisesi'nin Siyasi Tarihi", s. 79-80.

Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ile Rusya'da farklı bir tarihi serüven başladı. Devrim sayesinde hâkim sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî hayat kendini yeniden yapılandırarak Marksist bir yoruma yöneldi. Marksizm ile her nevi tabiatüstü güce inanmayı reddeden ve bunlarla savaşmayı benimseyen, dinsiz bir toplum oluşturmaya çalışan bir ideoloji oluştu.²¹ Bu ideoloji, Bolşeviklerin politikalarına uygun olarak tam merkezde yer aldı.

Yerli Bolşeviklerin yardımları ile Azerbaycan'a ilerleyen bu devrim ideolojisi, zor hayat şartları, ağır iş ve bu işin karşılığında az ücret alan, fabrikatörlere karşı gelerek isyanlar yapan Azerilerin haklarını talep etmelerine neden oldu. Sosyalizmin vaat ettiği eşitlik ilkesi arzusu peşinde koşarak Sovyetlerin tarafında yer alan bu insanlar, kurtuluşu Sosyalizmde görmekteydi. Sovyet askerleri Azerbaycan'a girdiklerinde de, Azeri Bolşevikler onlara yardım etti. 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden genç Azerbaycan halkı ise direniş gösterdiler; fakat bu durum 28 Nisan 1920'de tekrardan Rusya hegemonyası ve bayrağı altına girmelerine engel olamamıştı. Böylece Sovyetler dönemi ve politikaları Azerbaycan'da 23 aylık kısa bir kesintiden sonra tekrar hayata geçti.

Sovyet Rusya'nın amacı, dini ve dinî sembolleri ortadan kaldırmak ve tamamen seküler bir toplum meydana getirmek ve nihayetinde Azerbaycan halkının da "homo sovieticus"²² olmasıydı. Böylece Sovyet Rusya öncelikle dine, özellikle de uhrevi ve dünyevi alanları bünyesinde birleştiren, kendine özgü kurumlarıyla toplum hayatını çepeçevre kuşatan İslam'a karşı mücadeleye girişmesi kaçınılmaz görünmekteydi.²³

1921'de Sovyetler Büyük Konseyi'nce kabul edilen Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk Anayasa'sının 4. maddesine göre;

21 Bkz.: Michael Löwy, *Marksizm ve Din: Kurtuluş Teolojisi Meydan Okuyor*, çev. İrfan Cüre, Belge Yay., İstanbul 1996.

22 Homo Sovieticus, Doğu Bloku'nun şekillendirdiği zihniyeti taşıyan insanları tanımlamak amacıyla Rus Yazar Aleksandr Zinoviyev tarafından ortaya atılan bir terimdir. Latince olup "Sovyet insanı" anlamına gelir. 1917 Ekim Devrimi ile birlikte SSCB toplumunda görülen yeni insan tipidir. Ayrıca "Yeni Sovyet insanı" olarak da bilinir, (https://tr.wikipedia.org/wiki/Homo_Sovieticus)(05.02.2016). Daha fazla bilgi için bkz.: İbrahim Hasanoğlu, "Homo Sovieticus: Sscb'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları", *Turkish Studies*, v 10, no 1, Winter 2015.

23 Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig Dergisi*, Bahar 2003, s. 16.

“Vatandaşların vicdan hürriyetini temin etmek amacıyla, din devletten ve eğitim dinden ayrılır. Ama vatandaşa dini ve anti-dini tebliğ hürriyeti verilir” ibaresi geçmektedir.”²⁴

8 Ocak 1924'te “Din Aleyhine Komisyon” adlı bir kurumun faaliyete geçmesi ve bu kurumun o yıllarda ateist gruplar ile faaliyetler yaparak gücünü arttırması, din hürriyetinin kâğıt üzerinde kaldığını göstermektedir. Öyle ki bu komisyonun bir alt birliği olan “Allahsızlar Cemiyeti” üyelerinin sayıları 1930'larda kırk beş bin civarında idi ve bunların birçoğu işçi sınıfından oluşmaktaydı.²⁵ Bakü'de kurulan, sonraki yıllarda ise diğer bölgelere yayılarak faaliyet alanını genişleten bu teşkilatın amacı dinle mücadele etmek; ateizmin yaygınlaştırılması doğrultusunda müze ve sergiler açmak; eserler yayınlamak ve çeşitli pankartlar hazırlamaktı.²⁶ Allahsızlar Cemiyeti, özellikle işçi sınıfını manevi yönden özgür kılmak amacıyla dini cemaatler arasında gerginlik yaratmaya çalışarak, İslam'ın kendi kendine parçalanacağını öngörmekteydi.

II. Dünya savaşı öncesi dönemde Sovyet otoritesinin dine karşı tavırları daha belirgin olmakla beraber dinin gücünü zayıflatma çabaları da ciddi faaliyetler ile devam etmişti. Tasfiye dönemi olarak adlandırdığımız bu dönemde, Sovyet Rusya, Azerbaycan'daki bütün milli-manevi değerleri kontrol ederek, dini imtiyazlar ve ruhani sınıfları iptal etti.²⁷ Savaşın başlamasından sonra Sovyet Hükümeti, bölgedeki taraftarlarını kaybetme endişesinden dolayı ateizm ile ilgili uygulamalarını ikinci plana iterek, din ve dini kurumlara karşı ılımlı bir yaklaşım sergiledi. Bu bakımdan kilise ve diğer dinlerin savaş sonrası dönemde, sosyal ve iktisadi durumlarının az da olsa olumlu yönden değiştiği görüldü.²⁸

II. Dünya Savaşı'nın kazananları arasında yer alan Sovyet Rusya, 'İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin (1948) küresel boyuttaki etkisiyle, bölgedeki din-devlet politikasında bir değişime gitmiştir. Diğer Müslüman Türk Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan'da da dinin etkisini zayıflatma çabalarının

24 Sovyetler Birliği Anayasası, Madde 4.

25 Taleh Hacıyev, “Allahsızlar İttifakının Azerbaycan'daki Faaliyet”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası*, Bakü 2008, S. 9, s. 341.

26 M. Settarov, *Sosializm Kuruculuğu Dövründe Azerbaycan Halkında Ateizm Dünya Görüşünün Formalaşması*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü 1964, s. 162.

27 Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1991, s. 89-110.

28 Jane Ellis, “New Soviet Thinking On Religion”, *Religion in Communist Lands*, v 17, no II, s. 109.

başarısız olduğunu görmüş ve bundan dolayı dini devlet gözetiminde bir zemine oturtmaya çalışarak, dinin kontrolsüz yayılmasını engelleme uğraşına girişmiştir. Toplumsal geriliğin dinden kaynaklandığını benimsetmeye çalışan Sovyetler, toplumda dindar sanılan din adamları ile faaliyetlerde bulunarak, dini gelişmelerin önünü kapatıyor ve engelliyordu. Halk gerçek İslam yerine, dini hurafeye ve fanatizme yöneltiyor ve toplumda dinin yanlış algılanmasına ve anlaşılmasına sebep olunuyordu. Ancak bu duruma tepki olarak Azerbaycan'da dini fanatizme ve hurafeye karşı mücadeleler başlamıştı. Azerbaycan'daki din efendilerinin (Molla- Seyda) mücadeleleri Sovyetlerce isyan nezdinde görülmüş²⁹ ve yanlış yorumlanarak dini hayatın kısıtlanmasına, daha sonrasında da, tamamen yasaklanmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı Bolşevikler tarafından 'Kültürel Reform' siyaseti hayata geçirilerek, dine karşı mücadele ve ateizmin tebliği yapılmaya başlandı.³⁰ Yıllarca insanların kalbine yerleşmiş dini değerler, Bolşeviklerin kendi politikalarına engel oluyordu. Fakat Sovyetler, devrimin ilk yıllarında toplumun tepkisini çekmemek ve taraftar kazanmak amacıyla bütün vatandaşların inançlarının ve ibadetlerinin yerine getirilmesinde hiçbir sınırlamanın olmayacağı ve din ve inanç özgürlüğünün korunacağı sözünü vermişse de³¹ uygulamada gözlemlenmemiştir. Bu durum, Azerbaycan'da dini mahkemelerin kapatılmasına, dini nikâhların resmi makamlarca yapılmasına, dini bayramların kaldırılmasına vb. birçok sosyal dini faaliyetlerin engellemesine yol açmıştır. Böylece Sovyetler, kendi ideolojilerini rahat bir zeminde faaliyete geçirmeye devam etmiştir.

1963 ve sonrasında Sovyet yönetimi, dine ve dindarlara karşı geniş çaplı baskı uygulamıştır. 'Kısa zamanda komünizme geçiş' projeleri başlığı altında düzenlenen çalışmalar ile dini, manevi ve milli duygulardan arındırılmış yeni bir insan ve toplum tipi oluşturmayı hedeflemiştir. Yeni ideolojisi ile hedeflerine ulaşmanın önündeki en büyük engel olarak gördüğü dinleri ve dini kuruluşları kötüleme faaliyetleri yapmıştır. Ayrıca dinsizleştirme mücadelesini sürdürmekle birlikte, bu mücadelenin başka bir kolu olarak mevcut din ve kurumları, yeni ideoloji lehinde kullanmaya

29 Heyet, *Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Asrın Evveli)*, Bakü Üniversitesi Neşriyat, Bakü 2010, s. 291.

30 Elsavar Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 39.

31 A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelqujaj, *Stepte Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, Ankara 1981, s. 98-99.

ve istismar etmeye çalışmıştır. Din ile mücadelenin ilk adımı olarak, dini ibadetlerin ve görevlerin icra edildiği yerlerin çoğu ibadete kapatılarak, bu yerleri depo, ticarethane gibi amaçları dışında kullanılmış ya da içerisinde düğün, tiyatro, toplantı ve benzeri sosyal faaliyetlerin yürütüldüğü medeniyet merkezlerine dönüştürmüştür.³² Din adamları baskı yoluyla, halka dinin onları aldattığını, bundan sonra artık ona hizmet etmeyeceklerini ve dine inanmadıklarını beyan edip, ayrıca yazılı olarak ifade etmek zorunda bırakılmışlardır ve daha sonra bu durum bir grup insan tarafından desteklendiği için olağanüstü maksada uygun olarak represya mahkemelerinde çıkartılan kanunlarla hocalar, efendiler ve diğer din mensupları çok uzak yerlere, Sibiryaya, Kazakistan çöllerine sürülmüşlerdir.³³ Rusya, vicdan hürriyetini ilan etmesine rağmen insanların dini duygularını bastırmakta, dini hayatı kontrol altına almaktaydı. Buradaki vicdan hürriyeti, yalnızca Sovyet Rusya'nın ateist tebliğinin yürütülmesi için kullanılan vasitalardan biri idi. Başka bir din adamları kesimi de vardı. Bunlar ülkenin ileri gelen Müslüman şahısları olarak, daha sosyalizm gelmeden araştırmalar yapmış ve ihtilalin ve rejim değişikliğinin olumlu olacağını belirtmişlerdi. Hatta rejimi desteklemek amacı ile Lenin'e mektuplar göndermiş ve ihtilalden sonra da büyük coşku ile bunu kutlamışlardı.³⁴

Din, Marksist-Leninist fikirlerle bağdaşmayacak bir yapıya sahipti ve bu yüzden de din aleyhine baskılar daha da güçlendi. Dahası Sovyet Rusya, dini bayram ve törenlere alternatif olması için 1 Mayıs İşçi Bayramı, 9 Mayıs Kurtuluş Günü, 8 Mart Kadınlar Bayramı, Sovyet Ordusunun Kurulması Günü gibi bayram ve törenler ile ateist ideolojiyi destekleyen bayram ve törenler oluşturmuşlardı.³⁵ Ateist tebliği sayesinde bu değerleri ortadan kaldırmayı hedefleyen Sovyet Rusya, bu tür faaliyetlere rağmen muvaffak olamamıştır. Sovyetlerin Azerbaycan'da uzun yıllarca dinin ortadan kaldırılması ve insanların dini şuur ve tasavvurlardan uzaklaştırılması doğrultusunda yürüttüğü eğitim politikaları sonucunda din algısı yeni ve farklı bir bakış açısı kazanmıştır. Bu yeni algı, bilimsel ateizmin bir öğretisi olarak sunulduğu, daha çok ateist düşünce eğitiminin temel alındığı mua-

32 Şelale Mehmeddinkızı, *Kabele Kafkas'ın İncisi*, Bakı 2009, s. 79; Kemal Pilavoğlu, *Komünizme Hücum*, Güneş Matbaacılık ve Gazetecilik, İstanbul 1949, s. 33.

33 Heyet, *Rusya'da İslâmîyet'in Bugünkü Durumu*, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1966, s. 33.

34 Abdullah Vakhobov, *Sovyet Birliği'nde İslam*, çev. Sibel Özbudun, Havass Yay., İstanbul 1979, s. 46-47

35 Samadov, "Azerbaycan'da Din Eğitimi", s. 46.

sır bir dindarlık düşüncesini oluşturmuştur.³⁶ Özellikle cenaze törenlerinde uyguladıkları İslami usullerin halen daha devam ede gelmesi bu durumun bir göstergesidir. Ateist tebliği her ne kadar güçlü olsa da, her şeye rağmen, Azerbaycan toplumu İslami dini değerlere uygun cenaze törenlerini, mevlit kandili, aşure vb. törenleri büyük coşkuyla hayatta tutmuşlar ve bu değerlerin yok olmasını engellemişlerdir. Böylece ateizm, dini bir inanç olarak kabul edilse de bazı İslami değerlerin özellikle toplumsal faaliyetlerin terk edilmediği görülmektedir.

1970'li yıllarda bazı yöntemler yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştı. Sovyet ideolojisi, toplumdaki bazı bireylerin ve kesimlerin din duygularını açıktan göstermelerini engelleyememiştir. Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın ölümlerini anmak için yapılan 'Muharremlik' törenlerine tekrar dönüşün olması bu duruma örnektir.³⁷ 1973'de Dini İşler Komite(DİK) yetkilisi Bonçkovski, Azerbaycan'daki dini gelenekler ve ritüellerin neredeyse Azerilerin milli gelenekleri haline geldiğini belirtmiştir.³⁸

Sovyetler, Azerbaycan'daki ve kendi toplumundaki gelişmelere binaen, 1977 yılında üçüncü defa din ve vicdan özgürlüğüne dair bir yasa çıkartmıştır. Lakin bu yasa diğerleri gibi mevcut kilise ve İslam kurumlarının lehi için değil; ateizmin gelişmesi ve daha rahat kurumsallaşması; ayrıca toplumsal meşruluğunun artması ve kısa zamanda geniş çapta yayılarak toplum tarafından içselleştirilmesi için çıkarılmıştır. Bu durum Nikolay S. Gorbaçov'un Sovyet yönetiminin başına gelmesiyle ve "yeniden yapılanma" politikasını uygulamaya geçirmesi ile yıllarca kilise dahil olmak üzere din ve dindarlara yönelik uygulanan yasalar, yumuşatılarak son bulmuştur. Özellikle Azerbaycan'da Sovyet dönemi boyunca kayıtlı olan camilerin ve din görevlilerinin sayısı, Gorbaçov ile beraber artmıştır.³⁹ Kapatılan kiliselerin de birçoğu tekrardan faaliyete geçmiştir. Böylece Gorbaçov'un din-devlet politikasında, bu döneme dair ilk defa uygulamada bir değişimin olduğu görülmektedir. Fakat bu durum fazla uzun sürmeyerek Sovyetlerin çöküşüyle din-devlet politikasında ciddi değişimin olduğu görülmektedir. Bu konuya bir sonraki başlıkta ele alacağız. Ancak özellikle altını çizmek

36 Bkz.: M. Maksat Settarov, *İslam Dini Kalıntıları Hakkında*, Bakü 1967.

37 Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s. 225.

38 Ro'i Yaacov, *Islam in the Soviet Union, From the Second World War to Gorbachev*, Hurst & Company, London 2000, s. 708.

39 Yunusov, *Azerbaycanda İslam*, s. 153.

gerekir ki; Sovyet döneminin son demlerinde din-devlet politikalarında bir yumuşama ve rahatlamanın olduğunu ve her iki toplumunda bu durumdan memnun olduğunu söyleyebiliriz.

Aktarılanlar bağlamında; Sovyet Rusya, yaklaşık yetmiş yıllık bu dönem boyunca Azerbaycan halkının dini duyguları ve inançlarına ciddi negatif politikalar uygulayarak dinin bir afyon olduğunu, gelişim ve değişimin dini değerlerle elde edilemeyeceğini, bunun ancak ilmi ateizm ile gerçekleşeceğini göstermeye çalışmış; dindarları gerici ve yalanlara inananlar olarak nitelendirilerek insanların gözünde küçük düşürmeye çaba göstermiş ve tüm bunları bir devlet politikası ve uygulaması haline getirmiştir. Milli ve dini değerler adına birçok zenginliklerini kaybetme tehlikesini yaşayan Azerbaycan toplumu, bu süreçte mücadele ederek ve birçok kayıp vererek, geçmişten/atalarından miras kalan birçok değeri de muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Sovyet toplumunda ise ilk başlarda dini yok etmeye yönelik olan politikalar uygulanmışsa da zaman zaman geri adımlar atılmış ve dini kontrol ve denetim altında tutma politikasına doğru evrilmiştir. Sonraki dönemde, 1941 yılında İkinci Dünya savaşının Sovyetler Birliği'ne sıçramasıyla birlikte, uzun yıllardan beri devam edegelen devlet-kilise çatışmasının daha da alevlenmesi beklenmiş; ancak aksine kilise beklenmedik bir biçimde vatan müdafaasına yönelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan galip ayrılan Sovyet Rusya, kilise ile yeni bir birlikteliğe doğru faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat özellikle kilisenin dış politikadaki (Ortodoks Patrikliğinin merkezi konusu hususlarındaki) başarısızlığı her iki kurum arasında tekrar çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmanın sonucunda kilisenin gücü zarar görmüş ve birçoğu kapatılmıştır. Kapatılan kiliselerle birlikte Azerbaycan'da da camiler kapatılmıştır. Ancak bu politikaları uygulayan merkezi yönetimin tutumu, son dönemde iyiden iyiye yumuşayarak din-devlet ilişkisini ılımlı bir zemine oturtmuştur. Özellikle Gorbaçov'un yönetiminde bu açık bir şekilde görülmektedir.

Sovyet dönemi yönetimlerinin, gerek kilisenin gerekse Müslümanların devlete karşı olan gücünü yıkmak için elindeki tüm imkanları kullandığı görülebilir. Çıkarılan yasalar ile din-devlet ilişkisi hep iç içe geçmiştir. Sovyetler, ateizmi kilise ve camilerden daha yaygın bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Fakat toplumdan çıkarılmak istenen kilise ve İslam inancı, vicdanlara itilmişse de yok edilememiştir. Bireysel dindarlık bir şekilde gizli ve sessiz olarak hayatta kalmıştır. Dinin yer yer bazı toplumsal olaylarda ve

ritüellerde ortaya çıkması, Sovyetlerin her seferinde uygulamaya çalıştıkları politikalarının fazla işe yaramadığını görmelerini sağlamıştır. Bundan dolayı sık sık dine yönelik yeni yasalar çıkararak toplumu denetim altında tutmaya çalışmıştır. Ancak ilm-i ateizmin(ateistliğin) bu dönemde her iki toplum içinde ciddi bir yere ve taraftara sahip olduğunu görmek mümkündür. Genel anlamda bu dönem içinde, Rusya ve Azerbaycan yönetimlerinin din devleti modeli politikası uyguladıkları görülmektedir. Her ne kadar Hristiyan ve İslam dinlerine karşı bir tavır alınmışsa da ateist inancı için gösterdikleri çabalar bunu göstermektedir.

c- Rusya Federasyonu Dönemi Din-Devlet İlişkisi

Sovyet döneminde, özellikle de Stalin rejiminin hüküm sürdüğü ve ateizmin devlet politikası olarak yürütüldüğü yıllarda, Ortodoks Kilisesi'ne karşı bir olumsuz tavır alınmasından ve mabetlerin ve manastırların kapatılmasından dolayı, XX. yüzyılın sonlarına doğru Ortodoksluk gerilemeye başladı. Fakat son yıllarda yeni Rus halkında tekrar hayat bularak ayakta kalmayı başardı.⁴⁰ Gorbaçov'un yeniden yapılanma politikası, hem Rusya'da hem de Rus yönetimi altındaki diğer bölgelerde, dini hayat ve geleneklerle birlikte dini eğitim ve öğretim faaliyetlerini yeniden canlandırarak, toplumsal farklılıkların gerçekleşmesini ve çoğulculuğun filizlenmesini sağladı. Uzun süren anayasa çalışmalarından sonra Rusya Federasyonu, 1977 yılı Sovyet Anayasası'nı 1993 yılında yeniden yapılandırarak hem geleneksel dinlere ve diğer dini inançlara karşı duruşunda hem de din ve vicdan özgürlüğü hususunda çeşitli düzenlemelere gitti. Bu bakımdan Yeni Rusya'nın geçmişte olduğu gibi toplumun ihtiyaçlarına yönelik olarak, din ve vicdan temelinde yasalar çıkardığının altı çizilmelidir. Yukarıda da görüleceği üzere devlet otoritelerinin din konusunda hassas olduklarını söyleyebiliriz. Özellikle son dönemdeki din-devlet politikasını, Rusya Federasyonu Anayasası'nın 14. maddesi özetler niteliktedir:

I. "Rusya Federasyonu dünyevi devlettir. Hiçbir din, devlet dini veya zorunlu din olarak belirlenemez.

II. Dini birlikler devletten ayrılmıştır ve kanunlar önünde eşittir."⁴¹

Bu maddelerden hareketle Rusya'nın laik bir kimlik takındığı görülmektedir. Laikliği yasalastıran birçok ülkede olduğu gibi Rusya'da da din

40 Gerçekler ve Rakamlarla Rusya, http://www.turkey.mid.ru/hakk_t02.html, (06.01.2016).

41 Rusya Anayasası, Madde 14, <http://www.anayasa.gen.tr/rusya.htm>, (06.01.2016).

devletten tam anlamı ile bağımsız değildir. Burada laikliğin anlamının diğer ülkelere benzer nitelikte farklı bir yorumunun olduğunu söyleyebiliriz. Laik devlet modelini benimseyen Rusya'nın⁴², bu görünümünü tam anlamıyla gerçekleştiremediği iddia edilebilir. Çünkü yukarıda bahsedilen dönemlerdeki din-devlet ilişkileri, günümüz politikalarının oluşmasına da etki etmektedir. Buna biraz daha değinmek gerekecektir.

1991 yılında Sovyet Rusya dağılarak Rusya Federasyonu dönemi başlamıştır. Kilise hiyerarşisi Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında feshedilmesine kadar son derece ihtiyatlı davranmıştır. Ancak Komünist Parti, yaşanan tüm gelişmeleri dikkatle takip etmiş ve rejimin temel ilkelerine karşı herhangi bir müdahalenin yapılmasına müsaade etmeme hususunda kararlı bir tavır sergileme gayretinde olmuştur. Lakin tüm bunlara rağmen Kilise açısından bir anlamda rahatlama dönemine girildiği görülmektedir. Özellikle Stalin'in ölümünden sonra devlet başına getirilen Kuruşçev'in kilise-devlet ilişkisiyle başlayan dönem, I. Petro(Çarlık Rusya Dönemi) ile başlayan kilise-devlet ilişkilerine(din devleti modeline) benzer niteliktedir. Devlet bu dönemde dış politikalarda pasif kalmış ve kiliseye ihtiyaç duymuştur. Ayrıca kilisenin Rusya Federasyonu parlamentosuna, ihtilal ile birlikte aşırı derecede yıpranmasından dolayı, eski güç ve ihtişamına yeniden kavuşma arzusunu boş çevirmeyerek destek olması, iki kurumun olumlu ilişkiler geliştirmesini sağlamıştır. Kilisenin eski gücüne kavuştuğunu, yönetimin milenyum kutlamaları ile ilgili tutum ve politikalarında görmek mümkündür. Bu kutlamalar ile 1988 yılından itibaren Ortodoks kilisesi daha önce hiç olmadığı kadar bir özgürlüğe kavuşmuştur.⁴³ Böylece başta kilisenin bir dönüm noktasına girdiği ve bununla beraber diğer dinlere de özgürlükler tanındığı görülmektedir. Bu durum, Rusya Federasyonu anayasasının 28. maddesinde şöyle belirtilmektedir;

“Her bireyin din ve vicdan özgürlüğü güvence altına alınmakla birlikte, bireysel veya toplumsal halde herhangi bir dini serbestçe seçme veya hiçbir dini seçmeme, yayma ve ona göre davranma özgürlüğü vardır.”⁴⁴

42 Hafize Şule Albayrak, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Din-Devlet İlişkileri: Sosyolojik Bir Analiz* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 68.

43 Şir Muhammed Dualı, *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*, İz Yay., İstanbul 2014, s. 237.

44 Rusya Anayasası, Madde 28.

1997 yılında anayasada yapılan değişiklikle en başta Ortodoksluk olmak üzere İslam, Musevilik ve Budizm geleneksel din olarak kabul edildi; fakat Ortodoksluğun Rusya tarihindeki yeri ve önemi, dinî ve kültürel katkısından dolayı -devlet politikalarında ve faaliyetlerinde- daha ön plana çıkartıldı.⁴⁵ Ancak her ne kadar, diğer toplumlarda olduğu gibi, hâkim olan din veya mezhebe yönelik imtiyazlar tanınıyorsa da anayasanın 29. maddesine göre Rusya bu hususta farklı bir politika uygulayacağı görünümündeydi:

“Sosyal, ırki, milli veya dini kin ve düşmanlığı uyandıracak propaganda yapma ve teşvik etme yasaktır. Sosyal, ırk, milliyet ve din veya dil üstünlüğünün propagandası yasaktır”⁴⁶

Bu maddeden hareketle, Ortodoksluk ayrı bir önem ve yere sahip olsa da, halk tarafından bir propaganda ile üstünlük iddiasına dönüştürülmesinin önüne geçilmekte ve diğer din ve inançların hakları korunmaya çalışılmaktadır. Ancak ne var ki Rusya'nın bu madde ile tam manasıyla örtüşmeyen tutumları da yine devletin laiklik yorumundaki farklılıklarını gözler önüne sermektedir. Bu madde diğer dinlere de en az Ortodoksluk kadar -ki burada kastımız geleneksel dinler- inanç ve vicdan özgürlüğü fırsatı vermektedir. Böylece Rusya yönetimi, hem kilisenin devlet otoritesini aşacak bir güce sahip olmasını ve buna sahip olmaya çalışırken toplumun desteğini almasını engellemekte hem de diğer dinlere mensup olan ya da farklı inançları paylaşan kimseleri kendi otoritesi altında tutma çabası göstermektedir.

2000 yılına geldiğimizde, “Rus Ortodoks Kilisesinin Sosyal Anlayışının Temelleri” adlı belgesinin yayınlanmasıyla, kilise-devlet ilişkisinin laik modern toplum problemlerine çözüm üretmesine yeni anlayışlar getirmiştir. Bu belgedeki kilise-devlet başlığı altındaki bölümde, devletin kilise hayatına, onun yönetimine, eğitim sistemine ve dini yaşantısına müdahil olmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁷ Böylece kilisenin Rus yönetiminin politikalarında yeniden ve daha kapsamlı bir özgürlüğü sahip olduğu ve olumlu bir tavır ve ayrıcalık ile muamele gördüğü söylenebilir.

45 Şir Muhammed Dualı, “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”, *Milel ve Nihal*, Nisan 2012, C. 9, S. 1, s. 93.

46 Rusya Anayasası, Madde 29.

47 Rus Ortodoks Kilisesi Sosyal Anlayışının Temelleri, (Основы Социальной Концепции Русской Православной Церкви), <https://mospat.ru/archive/2000/08/sd00r/>, (20/05/2016).

Günümüzde Putin dönemi ile Rus kilisesinin durumuna bakıldığında; kilise-devlet ilişkisi üst seviyeye çıkartılmış ve faaliyet alanı son derece genişletilmiştir. Böylece Rus Patrikhanesi devlet desteğini de kullanarak nüfuz alanını genişletmeye gitmiştir. Bu vesileyle yılların yıpranmışlığına ve aclarına dayanan kilisenin yeniden doğuşu gerçekleşmiştir. Öyle ki devlet ile kilisenin tam bir ilişki içinde oldukları bile söylenebilir.⁴⁸ Ayrıca bu durum, Rusya'nın tarihi ve kültürel mirasının bir zorunluluğu olarak din eğitimi devlet eliyle okullarda okutulmasında ve din eğitimi dersliklerinde verilen "Ortodoksluk Kültürü" dersinin eğitim programları içinde yer almasında açıkça görülmektedir. Hatta "İslam Kültürü" ve "Ahlak Kültürü" gibi iki ders seçeneği daha sunarak bünyesinde bulunan Müslüman ya da diğer din veya inanç mensuplarına da bu fırsatı sunmaktadır. Bu bakımdan günümüzde Rusya'da din eğitiminin devlet denetiminde genel ve bölgesel dini inançlar göz önüne alınarak okutulması hassas bir politika ile gerçekleşmektedir.⁴⁹

Özellikle günümüzde Rusya'nın bu din-devlet politikaları bazı uzmanlar tarafından tartışılmıştır. Laik devlet modelini yasalarında barındırmalarına rağmen geleneksel dinlere ve özellikle Ortodokslara yönelik ayrıcalıklı tavırlarının laiklikle bağdaşmadığını ve laikliğin sağlanması gerektiği savunulmuştur.⁵⁰ Rus laik devlet modelinin, geçmişteki dönemlere benzer biçimde din devleti modeli görünümüne sahip olduğunu veya benzerliklerinin fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun Azerbaycan için bazı noktalarda farklılık bazı noktalarda ise benzerlik gösterdiğini görmekteyiz.

Azerbaycan Anayasası'nın 18. maddesine göre;

I. Azerbaycan Cumhuriyetinde din, devletten ayrıdır. Bütün dini inançlar, kanun karşısında eşittirler.

II. İnsan onurunu küçük düşüren veya hümanist prensiplere aykırı dinlerin yayılması ve propagandası yasaktır.

III. Devletin eğitim sistemi dünyevi niteliktedir.⁵¹

48 Kilise 90 Yıl Sonra Putin'le Birleşti, <http://www.haber7.com/dunya/haber/241830-kilise-90-yil-sonra-putinle-birlesti>; Ayrıca daha fazla bilgi için bkz.: Rusya'da Din-Devlet İlişkileri, <http://www.haber7.com/dunya/haber/241912-rusyada-din-devlet-iliskileri>, (10.01.2016).

49 Mustafa Köylü, İbrahim Turan, *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*, Nobel Yay., Ankara 2014, s. 73-74.

50 Dualı, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", s. 95.

51 *Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*, Azernesr, Bakü 1994, Madde 7, s.6

Buna göre, bütün dini itikatların kanun karşısında eşit olduğu, devletin dinle olan münasebetlerinde bunu esas kabul ettiği söylenebilir. Bu anlamda uzun yıllar çeşitli etnik grupların, farklı inanç ve dillerin birlikte yaşadığı Azerbaycan'da, din ve vicdan hürriyetinin ayrı bir önemi olduğu da görülebilir.

Günümüzde Azerbaycan'da devlet iki kurum ile vatandaşların dini konulardaki ihtiyaçlarını gidermektedir. Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi İdaresi (DKİK) ve Kafkas Müslümanları Dini İdaresi'dir. Birincisi, genelde devletin din konusundaki resmi tutumunu temsil etmekte, dini faaliyet gösteren kurum ve şahısların faaliyetlerini takip ederek, devletin dinle ilgili politikasının oluşmasına yardımcı olmaktadır.⁵² İkincisi ise, Sovyet döneminde kurulan dört büyük dini idareden biridir. Azerbaycan'daki Şîi ve Sünnî Müslümanların dini ihtiyaçlarını ifa etmektedir.⁵³ Bu kurumun başında şeyhülislam vardır ve şeyhülislam Şîi'dir; yardımcısı olan müftü ise Sünnî'dir.⁵⁴ Dini İdare, mali bakımdan devletten bağımsızdır ve gelirin büyük bir bölümü camiler ve ziyaret yerlerinin girişinde bulunan "nezir kutularına" atılan paralarla karşılanmaktadır. Ayrıca camiye yapılan gönüllü katkılar, bağışlar ve armağanlar ile birçok masraf karşılanmakta⁵⁵ ve böylece hayır kurumlarının da katkılarıyla dini idare kendi kendini geçindirmeye çalışmaktadır.

Cami görevlerinin mali konulardaki harcamaları, dini idarenin teftiş heyeti tarafından denetlenir.⁵⁶ Dini İdare, din eğitimi ve öğretimi alanında da yetkili bir kurumdur. Medreseler, Kur'an kursları ve yüksek din eğitimi ile ilgili kurumlar açma; yetenekli öğrencileri Müslüman ülkelerin çeşitli üniversitelerinde okutma yetkisine sahiptir.⁵⁷

Azerbaycan, 1991 yılında Sovyet Rusya'nın dağılmasıyla tekrardan bağımsızlığını ilan etti. Kendi milli uygarlığına, dini yaşamına, âdet ve örflerine, halkın kutsal kabul ettikleri değerlere yeniden intisap etiler. Kısa zaman

52 Azerbaycan Cumhuriyeti Din Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi Kanunu, Bakü, 2009, s. 3-26.

53 Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 108.

54 Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991, s. 78.

55 Vakhabov, *Sovyet Birliği'nde İslam*, s. 20.

56 *Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi*(KMİN), Madde 7, Bakü 2009.

57 KMİN, Madde 22.

içinde toplumda, İslam'a ilgi artmış, İslam'ın tebliğ ve takdir ettiği manevi değerlerin, ahlâk normlarının ve davranış kaidelerinin yeniden manevi önem taşıdığı görülmüş ve tekrardan canlanmış. Öyle ki bağımsızlık mücadelesi esnasında, Karabağ sorununun ortaya çıkması ve 20 Ocak olaylarında sivil vatandaşların öldürülmesi, Azerbaycan halkında büyük bir tepkiye neden olmuştur. Din adamlarının da meydanlara indiği bu olaylar sonrasında dine (genel manada İslam'a) dönüş hızlanmıştır. Özellikle bu olaylarda öldürülenlerin şehit olarak defnedilmesi, dini bir anlam taşıyan ve yıllarca yasaklanan şehitlik merasimlerinin toplum tarafından tekrar canlanan manevi değerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸

Böylece bağımsızlıktan sonra din ve din adamlarına duyulan saygı, Azerbaycan'da, dine ve dindarlara karşı olan yaklaşımlarının değişmesiyle daha da önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle yıllarca var olan din boşluğunu ve din eğitimi ihtiyacını gidermek için çeşitli ülkelerden (İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Katar vd.) yardımlar alan Azerbaycan, bu anlamda Türkiye'den çokça destek görmüştür. Vatandaşlarını, binlerce gençlerini eğitim amacıyla Türkiye'ye göndermiş ve bu alandaki eksiklikleri gidermek için 1992 senesinde Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile anlaşma yaparak, Bakü Devlet Üniversitesi'nin bünyesinde İlahiyat Fakültesinin açılmasını sağlamışlardır. Ayrıca Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde, ilçe ve köylerinde insanların ibadetlerinin yerine getirilmesi amacıyla camiler, Kur'an kursları ve din eğitimi ocakları (evleri) yapılmış ve insanlarda din duygusunun gelişmesi için gereken düzenlemeler uygulamaya koyulmuştur.

Dinin Azerbaycan'daki Sovyet otoritesinden oluşan boşluğu dolduran bir mekanizma olarak işlev gördüğü söylenebilir. Temel olarak, dinin toplumda aidiyet duygusunu güçlendiren bir anlam sistemi olarak algılandığı görülmektedir. Bu çerçevede, halkın öz dinine dönüşü, İslam'ın sosyal hayat alanlarında yeniden ortaya çıkışı, herhangi bir olaydan daha görünür ve dikkat çekici olmaktadır. Bağımsızlıktan sonra dini değerlere saygı ve bağlılık duyguları oldukça artmıştır. Toplumun dine karşı olan bu duygusal değişimi, insanların camilerdeki ibadetlerinde, ramazan ayındaki oruçlarında, hacca gidip dönenler için yapılan çeşitli toplumsal kutlamalarında ve benzeri sosyal hadiselerinde daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır.

Henüz bağımsızlığını ilan etmesinden ve kuruluşunun üzerinden yarım asır bile geçmeyen Azerbaycan, Rusya ve diğer birçok ülkelerdeki (Angola, Benin, Burkina Faso, Burundi, Kamerun, Çad, Demokratik Kongo Cumhu-

58 Yunusov, *Azerbaycanda İslam*, s. 172-173.

riyeti, Gabon, Gine, Guyana, Hindistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Mali, Mozambik, Namibia, Nepal, Polonya, Portekiz, Rusya, Rwanda, Senegal, Sırbistan, Tacikistan, Togo, Türkiye, Türkmenistan) gibi din-devlet ilişkilerinde laiklik modeli benimsemiş⁵⁹ ve yukarıda da değinildiği üzere bunu anayasalarında açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Böylece devletin bir niteliği olan laiklik ile din ve vicdan hürriyetinin devlet tarafından teminat altına alınması sağlanarak bireyler, hiçbir zorlama olmaksızın dinlerini seçebilir ve dinlerinin gereklerini diledikleri ölçüde yerine getirme veya getirmeme hususunda özgür hale gelmişlerdir. Azerbaycan anayasasında bu durum şöyle belirtilmektedir:

I. Herkesin vicdan özgürlüğü vardır.

II. Herkesin dini tutumunu bağımsız olarak belirleme, herhangi bir dine tek başına veya başkalarıyla birlikte inanma veya hiçbir dine inanmama, dini inancıyla bağlı görüşlerini ifade etme ve yayma hakkı vardır.

III. Dini törenlerin yapılması, kamu düzenini bozmadığı takdirde veya genel ahlaka aykırı değilse serbesttir.

IV. Dini itikat ve inanç, hukuka aykırı hareketlere hak kazandırmaz.⁶⁰

Ayrıca devlet-din ilişkileri, kanunen temellendirilerek, devletin, dinlere karşı eşit mesafede ve tarafız olduğu belirtilmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din işleri ile devlet işleri birbirinden ayrılmışlardır. Din işleri için yukarıda da değinildiği üzere iki kurum ilgilenmektedir. Özellikle DKİK'in kurulmasının önemli bir amacı vardır. Önceleri Azerbaycan vatandaşı olmayan yabancı şahıslar tarafından dini tebligatın yürütülmesine hak tanınmakta iken, 1996'dan sonra bazı yabancı dini teşkilatların asıl amaçlarından sapmaları, devlet aleyhine olan bir niyetlerinin olduğunun basına yansması ve bu durumun devlet tarafından hoş karşılanmaması sonucunda söz konusu faaliyetleri yasaklanmış ve daha sonra bu gibi durumların önüne geçmek için önlem alınmıştır.⁶¹ Bu tür kuruluşlar ile girişimde bulunarak, birçok caminin yapılmasına, eğitim öğretim müesseselerin açan ancak kendi devlet siyasetlerinin propagandasını yapmaları ve açtıkları okul ve kursları kendi siyasetleri için bir araç olarak kullanmalarından dolayı bazı yabancı devletlerin yetkililerinin Azerbaycan'dan uzaklaştırılmaları söz

59 Albayrak, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Din-Devlet İlişkileri: Sosyolojik Bir Analiz*, s. 68.

60 *Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*, Madde 48.

61 Cengiz Mürselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/1, C. 6, S. 11, s. 134.

konusu olmuştur.⁶² Bu kurumların(DKİK ve KMDİ) bir diğer amacı da; Asıl (hakiki) İslam'ın tabiatına uygun olarak topluma yansıtılmasına çalışmak ve İslam'ı başka amaçlar için kullananlara ve radikal dini grupların fanatizmine karşı olmaktır. Azerbaycan yönetimi, Hıristiyanlığın veya diğer din ve tarikatların faaliyetlerine karşı olmadığını, Hıristiyan, Yahudi ve diğer dinlere ait birçok dini kuruluş halen daha faaliyet göstermelerinden çıkarabiliriz. Ancak Azerbaycan yönetimi, din-devlet politikasındaki laik tutumunu zedelemek isteyen veya bu ortamın imkân verdiği faaliyetlerle kendi çıkarları için çalışan tüm kurum, kuruluş ve şahıslara karşı ciddi yasal uygulamaları tatbik etmekte ve benzeri durumlar için önlemler almaktadır. Netice itibarıyla, günümüzde Azerbaycan'da Müslümanlar, Hıristiyan, Yahudi ve diğer din mensupları laiklik devlet modeli çerçevesinde kendi dinlerini rahat bir ortamda yaşamaktadırlar ve ayrıca yurtdışından gelen dini kuruluşların yetkilileriyle de misyonerlik faaliyetlerini kolayca yapabilmektedirler.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din-devlet ilişkilerinin demokratik değerler bağlamında kanunen gösterildiği, dini kurum ve şahıslara birçok haklar tanındığı, devletin kanunlarına bağlı olarak faaliyet gösteren dini kuruluş ve şahısların dini eğitim, dini yayın, dini teşkilatlanma gibi alanlarda faaliyetlerini devam ettirebildikleri görülmektedir. Bu bakımdan Rusya ile doğrudan bir etki veya politika ile ilişki içinde olmasa da dolaylı olarak veya daha çok benzer politika ve faaliyetleri ile din-devlet ilişkilerinin paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu durumun bir sebebi de geçmişten gelen din-devlet politikalarındaki görmezden gelinemez benzerlikleri ve birliktelikleridir. Toplumlar olarak her iki ülke de din ve dini kurumların faaliyetleri bağlamında devlet politikalarına etki etmekte ya da birbirleri ile benzer uygulamaları toplumsal olarak göstermektedir. Azerbaycan'daki dini eğitim ve öğretim Rusya'dan farklı olarak okullarda belli bir yaşa gelene kadar verilmemekte ancak okul dışında isteğe bağlı olarak alınabilmektedir. Bazı politika ve faaliyet farklılıkları olsa da anayasal düzlemde ve genel toplumsal çerçevede her iki ülkenin din-devlet ilişkilerinin benzerlikleri yadsınmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Din-devlet ilişkileri birçok ülkenin tarihi geçmişinin anlaşılması ve yorumlanması için önemli bir konu başlığıdır. Aynı şekilde Rusya ve

62 Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, s. 81.

Azerbaycan'ın da günümüz politikalarını daha sağlıklı anlayabilmek için dünün ve bugünün din ve devlet ilişkilerini bilmek gerekmektedir. Bu konuda bu çalışma haricinde bütüncül bir çalışmanın olmaması, konunun önemli bir özgünlüğüdür.

Azerbaycan, çok uluslu ve kültürlü Kafkas bölgesinde, doğu ile batı arasında bir geçit bölgesi olduğundan tarih boyunca kültürlerin buluşma, aynı zamanda çatışma yeri olmuştur. Azerbaycan, Çarlık Rusya'nın işgali döneminde kültürel yağmalara ve Hıristiyanlaştırma çabalarına sahne olmuş; yoğun Ruslaştırma ve asimile çabalarına rağmen hem Çarlık döneminde hem de Bolşevik döneminde ne imanlarından ne de kültürel değerlerinden vazgeçmiş; tam aksine bu değerlerine gizlice sarılıp, üzerlerindeki tüm ağır baskıları aşmayı, milli varlıklarını ve dini kimliklerini korumayı başarmışlardır. Çar döneminde kısmen var olan dini hürriyet, Bolşevik İhtilali sonrasında ortadan kaldırılmış; dinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve dini yayın yapılması yasaklanmış; dinin serbestçe yaşanmasına izin verilmemiş, ibadethaneler kapatılmış ve böylece din ve din öğretimi büyük ölçüde evlere ve vicdanlara hapsedilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm ateizm propagandalarına rağmen inanç ve vicdan özgürlüğü bağlamında dinlerini yaşamaya çalışan Azeri toplum, bağımsızlıklarını 1991 yılında ilan ettikten sonra ki Rusya'da Sovyet birliğinin dağılması da buna etki etmiştir, dine önemli bir yönelim olmuş ve dini ihtiyaçları için birçok ülkeden yardımlar almışlardır.

Günümüzde Azerbaycan, laik devlet modelini benimsemiştir. Din hususunda sıkı bir yönetim vardır. Bunun en başlıca sebebi bağımsızlığın ilk yıllarına bazı din adamlarının, özellikle yurtdışından misyonerlik ile gelen kimselerin, kendi çıkarlarına ve ülkelerinin ideolojilerine yönelik faaliyetler göstermeleri ve çeşitli dini grupların fanatiklerinin devlet ile bazı konularda çatışmaya girmesidir. Özellikle son yıllarda Azerbaycan devleti, din ve inanç özgürlüğünü ve devletin laikliğini sert çizgiler ile ayırmış ve korumaya çalışmıştır. Bu bakımdan bir yandan dinlerin ve inançların yaşayabilmesi ve korunabilmesi için yasalar çıkarırken, bir yandan da devleti laik bir çizgide tutarak dini ve din işlerini devlet ve devlet işlerinden ayırmaya çalışmaktadır.

Rusya'da ise; Çarlık döneminde birçok evreden geçen kilise ve devlet ilişkileri, özellikle 1917 Bolşevik devriminden sonra, ülke dâhilinde ve haricinde Sovyet Rusya'nın uluslararası konumunu etkileyecek tarzda daha keskin bir hal almıştır. Çarlık dönemde Çar'a ve monarşiye desteğini esirgemeyen kilise, karşılığında da ciddi mal ve toprak alarak kendi gücüne

güç katmıştır. Fakat çıkan ekonomik kriz ve halk ayaklanmalarındaki Çar yanlılığı onun Bolşevik devrimi sonrası gelen devlet yönetimindeki konumunu sarsmış ve onu dini yok etme propagandasına ve ateizm politikasına maruz bırakmıştır. Kilise, Sovyet Rusya döneminde, hem mal ve mülklerini kaybetmiş hem de ibadethanelerinin yakılıp yıkılması ile yok olmaya yüz tutmuştur. Ancak II. Dünya Savaşı'nda ulusal ve dini çıkarlar için devleti destekleyerek Rusya'nın savaşı kazanmasına toplumsal faaliyetleri ile yardımcı olmuş ve savaştan sonra gelen din ve vicdan özgürlüğü ile bir nebze de olsa nefes alabilmişlerdir.

Tüm dünyada olduğu gibi Rusya'da da meydana gelen sosyalizm ve komünizm etkileri zayıflamış, dinin yok edilemeyeceği ve toplumda var olması gerektiği anlaşılınca ki özellikle ateizme inanan insanların bile bir süre sonra gerek gizli gerek açıktan yeniden eski dinlerini yaşamalarıyla, din-devlet ilişkileri farklı bir hal almıştır. 1980-1990 yılları arasında devlet yetkililerinin başlattığı "Yeniden Yapılanma" ve "Şeffaflık" politikaları, kilisenin önemli ölçüde bağımsızlık elde etmesinin önünü açmış; Rusların Hıristiyanlığı kabulünün bir şenliği olan milenyum kutlamaları ile kilise önemli haklara sahip olmuştur. Sonuç olarak; bu süreç 1991'de Sovyet Birliği'nin dağılına kadar devam etmiş ve birliğin dağılmasından sonra ise kilise-devlet ilişkileri yeni bir zemine taşınmıştır. Günümüzde özellikle Putin'in din politikalarına bakıldığında, laik bir devlet anlayışı güdülse de, din ve dini kurumlar ciddi bir öneme ve yere sahip olmakta ve verilen destek ile uluslararası konjonktürde önemli bir konumda durmaktadırlar.

Netice itibariyle, bu çalışma ile her iki ülke için de tespit edilen husus; günümüzde laikliğin devlet politikaları için önemli olduğu ve dinin devlet işlerinden ayrılması konusunun el üstünde tutulduğu; birçok yer ve zamanda dinin devlet ve toplum için gerekli bir kurum olduğu; her ne kadar anayasal sınırlar olsa da dolaylı ya da dolaysız verilen desteklerle ayakta kalması için devlet tarafından korunduğudur. Bu iki ülke, tüm inanç ve dinlere her türlü özgürlüğü vermiş olsalar dahi, kalplerinde yatan tek bir din veya inanç vardır. İslamiyet, Azerbaycan için vazgeçilmez olduğu gibi Hıristiyan Ortodoks Kilisesi de Rusya için önemli bir yere sahiptir. Özellikle günümüz Rusya'sında laiklik anlayışı içerisinde din-devlet ilişkisi geleneksel dinler üzerinden devam ederken, Azerbaycan'da bu süreç asıl(hakiki) İslam'ın benimsetilmesinde ön plana çıkartılmaktadır. Bu bakımdan din-devlet ilişkilerindeki laik devlet modeli, her iki ülkede kendilerine özgü bir yorumlama ile daha ılıman bir hal almıştır. Geçmişlerinden

günümüze kadar din ve devlet ilişkileri birçok durumda benzer olmuş ve politik değişimlerinde sık sık birbirlerini etkilemişlerdir. Bu bakımdan Rusya ve Azerbaycan günümüz din-devlet ilişkilerinin tarihsel arka planı oldukça zengin veriler ile karşımızda durmaktadır. Bu verilerin, Rusya ve Azerbaycan ile olan küresel ilişkilerde bir öneme sahip olmasını düşünmekle beraber, yapılacak olan diğer akademik çalışmalara farklı bir perspektif verebileceğini ummaktayız.

Kaynakça

- AKİNER Shirin, Sovyet Müslümanları, çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- ALBAYRAK, Hafize Şule, Amerika Birleşik Devletleri'nde Din-Devlet İlişkileri: Sosyolojik Bir Analiz (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ ANAYASA, Azerveşr, Bakü 1994.
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ DİN KURUMLAR İŞİ ÜZERE DEVLET KOMİTESİ KANUNU, Bakü, 2009.
- BABAŞLI, Memmedali, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay., Isparta 2007, ss. 217-224.
- BENNİGSEN, A., LEMERCİER-QUELQUQJAY, C., Stepte Ezan Sesleri, çev. Nezih Uzel, Ankara 1981..
- DUALI, Şir Muhammed, "Rus Ortodoks Kilisesi'nin Siyasi Tarihi", Milet ve Nihal, Ağustos 2013, C. 10, S. 2, ss.63-94.
- DUALI, Şir Muhammed, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", Milet ve Nihal, Nisan 2012, C. 9, S. 1, ss. 82-104.
- DUALI, Şir Muhammed, Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din-Devlet İlişkileri, İz Yay., İstanbul 2014.
- DUALI, Şir Muhammed, XX. Yüzyıl Rusyası Sosyo-Politik Yapısında Rus Ortodoks Kilisesi'nin Rolü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- EHEDOV, Abdulla, Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991.

ELLİS, Jane, "New Soviet Thinking On Religion", Religion in Communist Lands, v 17, no II, 1989, pp. 100-111.

Gerçekler ve Rakamlarla Rusya, http://www.turkey.mid.ru/hakk_t02.html, (06.01.2016).

HACİYEV, Taleh, "Allahsızlar İttifakının Azerbaycan'daki Faaliyet", Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası, Bakü 2008, S. 9, s. 339-352.

HASANOĞLU, İbrahim, "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları", Turkish Studies, v 10, no 1, Winter 2015, pp. 311-340.

HEYET, Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI Asrın Evveli), Bakü Üniversitesi Neşriyat, Bakü 2010.

HEYET, Rusya'da İslâmîyet'in Bugünkü Durumu, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1966.

Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi(KMİN), Bakü 2009.

KAMİNİN, S. M., Birinci Dünya Savaşı'nda II. Rusya Monarşisinin Düşüşü (1914 -1917 Yılları), http://his95.narod.ru/lec15_2.htm, (10.01.2016).

Kilise 90 Yıl Sonra Putin'le Birleşti, <http://www.haber7.com/dunya/haber/241830-kilise-90-yil-sonra-putinle-birlesti>, (10.01.2016).

KÖYLÜ, Mustafa, TURAN, İbrahim, Karşılaştırmalı Din Eğitimi, Nobel Yay., Ankara 2014.

KRASİKOVA, A. A., TOKAREVOY, E. C., Religioznaya Tolerantnost İstorichesko İzmerniya, Akademiya, Moskova 2006.

KRASNOJEN, M. E., Kratkiy Kurs Tserkovnogo Prava, Yuryev 1900.

KRİVELOV, İvan, Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v Pervoy Çetvyorti XX veka, İzdatelstva Znaniye, Moskova 1982.

LAPIDUS, Ira M., Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası, çev. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1996.

LÖWY, Michael, Marksizm ve Din: Kurtuluş Teolojisi Meydan Okuyor, çev. İrfan Cüre, Belge Yay., İstanbul 1996.

MADARIAGA, İsabel de, Rossia v Epohu Ekaterini Velikoy, Novaya Literatura Obozrenie, Moskova 2002.

MATBEEBA, E.C., Церковное судопроизводство Орловской губернии второй половины XIX начала XX века, Орел 2014.

MEHYEDDİNKIZI, Şelale, Kabele Kafkas'ın İncisi, Bakı 2009.

MÜRSELOV, Cengiz, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der-

- gisi, 2015/1, C. 6, S. 11, ss. 127-150.
- PİLAVOĞLU, Kemal, Komünizme Hücum, Güneş Matbaacılık ve Gazetecilik, İstanbul 1949.
- RESULZADE, Mehmet Emin, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Bakü 1991..
- RESULZADE, Memmet Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Vaziyeti, İstanbul 1923.
- Rus Ortodoks Kilisesi Sosyal Anlayışının Temelleri, (Основы Социальной Концепции Русской Православной Церкви), <https://mospat.ru/archive/2000/08/sd00r/>, (20/05/2016).
- Rusya Anayasası, <http://www.anayasa.gen.tr/rusya.htm>, (06.01.2016).
- Rusya'da Din-Devlet İlişkileri, <http://www.haber7.com/dunya/haber/241912-rusyada-din-devlet-iliskileri>, (10.01.2016).
- SAMADOV, Elsavar, Azerbaycan'da Din Eğitimi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- SETTAROV, M. Maksat, İslam Dini Kalıntıları Hakkında, Bakü 1967.
- SETTAROV, M., Sosyalizm Kuruculuğu Dövründe Azerbaycan Halkında Ateizm Dünya Görüşünün Formalaşması, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü 1964.
- SMİRNOV, M., "Dinamika Religioznikh Organizatsii v Dorevolyutsonnoy Rossii", Rossiyskaya Akademiya Gosudarstvennoy Slujbi pri Prizidente Rossiyskoy Federatsii, Moskova 2010.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, Ötügen Yay., İstanbul, 2006.
- SWIETOCHOWSKİ, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920, Bağlam Yay., Ankara 1988.
- TAĞIYEV, Kövser, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Güz 2013, C. 6, S. 28, ss. 380-389.
- TAŞTAN, Abdulvahap, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", Bilig Dergisi, Bahar 2003, ss. 1-39.
- VAKHABOV, Abdullah, Sovyet Birliği'nde İslam, çev. Sibel Özbudun, Havass Yay., İstanbul 1979.
- YAACOV, Ro'i, Islam in the Soviet Union, From the Second World War to Gorbachev, Hurst & Company, London 2000.
- YUNUSOV, Arif, Azerbaycanda İslam, Zaman Neşriyat, Bakü 2004.
- ZAKONOV, Svod, Rossiyskoy İmperii, Tom I, Ças I, Razdel I, Petersburg 1906.